

**KOMPETENSIYAVIYLIKKA ASOSLANGAN TIL TA’LIMIDA TAYANCH
KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHNING ASOSLAR****Abdullayeva Sitora Alisherovna***Buxoro Tabiiy Resurslarni Boshqarish Instituti*

Annotatsiya. *Jahonda ilm-fan, texnika, iqtisod sohalari taraqqiyotining jadallashuvi, axborot tizimining globallashuvi, tezkor axborot olish, yaratish va uzatish zaruriyati bois bugungi kun o‘quvchisida lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirish til ta’limining bosh ustuvor vazifasiga aylandi. Shu nuqtai nazardan ona tili ta’limida o‘quvchilarning lingvistik, xususan, til va nutq birliklari hamda hodisalarini anglash, tushunish, tahlil qilish va faoliyatda to‘g‘ri, maqsadli, aniq qo‘llashga doir tayanch kompetensiyalarini rivojlantirishga jiddiy e’tibor qaratilmoqda. Integrativ yondashuvni ta’lim jarayonida qo‘llashning dolzarbligi uning o‘z mantig‘idan kelib chiqadi. Muhim vazifalardan biri o‘quvchilarda integrativ yondashuv asosida dunyoning yaxlit manzarasi haqidagi tasavvurlarning hosil bo‘lishidir. Uning asosini o‘quvchi shaxsini shakllantirish maqsadi tashkil etadi. Integrativ yondashuv asosida o‘quvchilarda yaxlit nuqtai nazar, kasbiy qiziqishlar, gumanitar madaniyat va keng dunyoqarash shakllanadi*

Kalit so‘zlar: *lingvistik, kompetensiya, integrativ yondashuv, gumanitar madaniyat, kommunikativ kompetensiya, kommunikatsiya jarayoni, adresat nutqi,*

Boshqa predmetlar qatori ona tili uchun fanga oid *umumiy kompetensiyalar tizimida*, avvalo, kommunikativ kompetensiya tilga olinadi. Bu kompetensiya ijtimoiy vaziyatlarda ona tilida hamda birorta xorijiy tilda o‘zaro muloqotga kirisha olish, muloqot madaniyatiga amal qilish, ijtimoiy moslashuvchanlik, jamoada samarali ishlay olish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi. “Kommunikativ kompetentlilik “tug‘ma qobiliyat bo‘lmay, inson tomonidan ijtimoiy-kommunikativ tajribani egallash jarayonida shakllanuvchi qobiliyatdir. Kommunikativ-ijtimoiy tajriba, avvalo, munosabatlarni o‘zgartirish mexanizmini o‘z ichiga olib, nutqni stilistik jihatdan turli variantlarda qo‘llashda namoyon bo‘ladi”. Insonning nafaqat shaxs, balki, faoliyatning sub’ekti sifatida to‘laqonli shakllanishi uchun kommunikatsiyaning ahamiyati haqida, tadqiqotchi L.P.Grimakshunday yozadi: “insonning inson bo‘lishining yana bir sababishundaki, u o‘ziga o‘xshaganlar bilan faol muloqotda bo‘lgan, tug‘ilishining ilk kunlaridan boshlab insonlar bilan doimiy muloqotda bo‘lish.”. Kommunikatsiya jarayonida tayanch layoqat muhim sanaladi, negaki kishi hayotining har kuni, har soat va daqiqasida kirishiladigan muloqotning muhiti, kommunikati va maqsadiga ko‘ra eng samarali muqobil variantini topa bilish, til vositalaridan unumli foydalana olish kabi talablar ko‘ndalang turadi. Shu talablar ijrosiga ko‘ra natija, hosila olinadi. “So‘z shuning uchun ham ulug‘ki, - degan edi L.N.Tolstoy, - u odamlarni birlashtiradi. So‘z bilan mehr-muhabbatga sazovor bo‘lish mumkin. So‘z bilan odamlarni ajratib yuborish ham mumkin. U tufayli dushmanlik va nafrat orttirib ham oladi, kishi. Odamlarni ajratib yuboradigan so‘zdan zinhor saqlaning”. Til dastlabki o‘rinda, avvalo, so‘zlovchining shaxsiy istagi, foydasi uchun xizmat qiladi. Tilning nutq ijodkori bilan bog‘liq tomonlarini o‘rganish muhim. Negaki, “biror bir tilda so‘zlash oddiygina

ushbu tildagi gaplarni tuzishdan iborat bo‘lib qolmasdan, balki shu yo‘sinda ma‘lum turdagi ijtimoiy faoliyat ijrosidir”.

Tayanch kommunikativ kompetensiya, avvalo, o‘quvchilar ongida so‘z (til, muloqot)ning ana shunday imkoniyati, kuchi va oqibati haqida tasavvurni shakllantirishdir. Saylov jarayonlaridagi davlat rahbarlari, deputatlarning chiqishlari, jang oldidan sarkardalarning askarlariga murojaati pirovard natijaga qanday ta‘siri bo‘lganini yoki o‘ylamay aytilgan gap inson taqdirida nechog‘lik pushaymonliklarga sabab bo‘lishini ko‘plab misollar bilan tasdiqlash mumkin.

Tayanch kommunikativ kompetensiya, shuningdek, o‘quvchilarga muloqot muhitini his qilish, ulardagi o‘zlari muvaqqat doxil bo‘lib turgan bu muhit talab qiladigan uslubni to‘g‘ri tanlay bilish malakasidir. Bu malaka faqat maxsus tashkil qilingan ta‘lim shakllaridagina emas, ayni paytda ko‘proq spontan ta‘lim muhitida shakllanadi. O‘quvchilar jamiyat hayotini kuzatar ekanlar, kommunikativ vaziyatlarga ko‘ra uyokibusotsiumning ijtimoiy roli o‘zgarishi bilan nutqi ham muvofiq tarzda o‘zgachalik kasb etishiga guvoh bo‘ladilar. Masalan, o‘z o‘qituvchilarining hayotdagi ijtimoiy rolga ko‘ra nutqlarining quyidagi shakllarda bo‘lishini ko‘rganlar:

1. Darsni tushuntirish jarayonida ilmiy nutq uslubidan foydalanadi.
2. Turliyig‘inlarda rasmiy yoki publitsistik uslublarga murojaat qiladi.
3. Maktabdan, darsdan tashqari bo‘ladigan kommunikativ vaziyatlarda kundalik-maishiy uslubni qo‘llaydi.

Tayanch kommunikativ kompetensiya muloqot jarayoni ishtirokchilari bo‘lmish kommunikant va kommunikantning millati, yoshi, ijtimoiy roli (mavqei), jinsi kabi omillarni hisobga olgan holda muloqot madaniyatiga rioya qilishidir. Masalan, ruslarda ota-onasiga sensirab murojaat qilish odatiy hol bo‘lgan holda, o‘zbek mentalitetiga ko‘ra ota-onasi tugul begona bo‘lgan o‘zidan katta millatdoshlarini sensirash ham ulkan madaniyatsizlik sanaladi. Ayollarga qilinadigan murojaat yoki munosabat er kishiga va aksincha bo‘lsa, nafaqat madaniyatsizlik, balki haqorat sifatida qabul qilinadi. Tayanch kommunikativ kompetensiya sotsiumning o‘zi uchun odatiy bo‘lgan muhitdan boshqa yangi muhitda ham u yerdagi ijtimoiy marker ni nozik ilg‘agan holda kirishuvchanlik, ijtimoiy moslashuvchanlik qobiliyatiga ega bo‘lishidir. Shunday kishilar borki, yangi muhitda “mezbon”lar bilan kirishib ketolmay, begonasirab yuradi (o‘tiradi), o‘zini noqulay sezadi, topgan mavzu, aytgan gaplari ham qovushmaydi, muhitga singmaydi. Aksincha, sotsiumlar borki, besh-o‘n daqiqada muhitni “o‘ziniki” qilib oladi, ular yangi jamoaga kelgan bo‘lsalar ham kommunikativ kompetensiya layoqati bois samarali faoliyat ko‘rsata biladilar.

O.S. Issersning ta‘kidlashicha, muloqot jarayonida adresat nutqi quyidagi parametrlarda o‘z aksini topadi:

- u o‘z nutqida o‘z “men”ini, shaxsiy xususiyatlarini (bevosita yoki bilvosita, o‘z mavqeini ko‘tarish yoki pasaytirish darajasida) namoyon qiladi;
- so‘zlarni qo‘llashda odobliligini (xushmuomalalik borasida suhbatdoshini o‘ziga jalbqilishga qiziqish yoki qiziqmasligini) namoyon qiladi;
- fikr almashinuv jarayonida suhbatdoshlar o‘z nutqlarining kommunikativ tayanch ta‘sirning samaradorligini nazorat qiladilar (ohangni ongli tarzda tanlaydi, vaziyat va holatni boshqaradi). Umumiy kompetensiyalar doimiy ravishda o‘z-o‘zini jismoniy, ma‘naviy, ruhiy, intellektual va kreativ rivojlantirish, kamolotga intilish, mustaqil qaror qabul qila

olish, o‘qib-o‘rganish kompetensiyasini egallashni nazarda tutadi. Ona tili ta’limida esa buni o‘quvchilarning spontan hamda maxsus tashkil etilgan ta’lim orqali olingan bilim, egallangan ko‘nikma va malakalarni o‘zlarida shakllangan hayotiy tajribalar asosida o‘zini o‘zi rivojlantirishlari tarzida ifodalash mumkin. Ona tili predmetida o‘zini jismoniy rivojlantirish vazifasi mantiqan uzoqday tuyuladi. Chunki bu maqsad fizkultura, mehnat darslari kabi jismoniy harakatlarga asoslangan predmetlar kompetensiya doirasiga kiradi degan qarash hammaga singgan.

Pragmalingvist J.Lich bu borada hurmat tamoyili tushunchasini taklif etadi va uning voqelanishi tamoyilning quyidagi oltita qoidasi faollashuvidan iborat ekanligini ta’kidlaydi:

1. Xushmuomalalilik, nazokat, odob qoidasi (suhbatdosh urinishlarini sarfini kamaytir, uning foydasini ko‘paytirishga harakat qil);
2. Himmat, oliyanoblik qoidasi (o‘z foydangni kamroq ko‘zla, barcha sarfni o‘z zimrangga ol);
3. Ma’qullash, tahsin qoidasi (o‘zgalarni yomonlama, g‘iybat qilma, koyima);
4. Kamtarlik, kamsuqumlik, oddiylik qoidasi (o‘z-o‘zingni maqtashni keskin kamaytir);
5. Rizolik, murosasozlik qoidasi (tortishuvlardan qoch, murosaga urin);
6. Xush ko‘rish, mayl, yoqtirish qoidasi (xayrixoh, oqko‘ngilli bo‘l).

Bu siradagi oxirgi – matematik savodxonlik, fan-texnika yangiliklaridan xabardor bo‘lish hamda foydalanish kompetensiyasi aniq hisob-kitoblarga asoslangan holda shaxsiy reja tuza olish, diagramma, chizma va modellarni o‘qish, fanga oid innovatsion texnologiyalardan foydalanish layoqatini shakllantirishni nazarda tutadi. Bu kompetensiya orqali o‘quvchi maqsadi, manfaati, imkoniyatidan kelib chiqib, kunlik, haftalik shaxsiy reja tuzishni o‘rganadi, fanga doir diagramma, chizma va jadvallar tuzadi, shartli belgilar orqali tushunchalarni, voqeliklarni umumlashtirish, ifodalash layoqatini qo‘lga kiritadi. Masalan, o‘quvchilar gap bo‘laklarini, ularning ostiga tegishli chiziqlar bilan belgilashni o‘rgangandan so‘ng gaplar modelini shu chizmalar orqali ifodalashni o‘rganadilar. Masalan, aniqlovchi+ega+to‘ldiruvchi+hol+kesim (*Kichik singlim masalani tezda hal qildi*) modelidagi gap chizmada quyidagicha belgilanadi:

----- ..... ~~~~~ ——— ———

Xulosa. Ushbu maqolada keltirilgan misollar va qilingan tahlillardan xulosa qilish mumkinki, tayancha boshqa fanlar kabi Ona tili predmetini o‘qitishda fanga doir kompetensiyalarni, shuningdek, umumiy tayanch kompetensiyalarni amaliyotga, hayotga yaroqliligini ta’minlovchi tayanch nuqtadir.

1. Ona tili ta’limida fanga oid hamda umumiy tayanch kompetensiyalarni to‘laonli shakllantirish uchun, avvalo, davlat ta’lim standartida kompetensiyaviy ta’limga doir mazmuniy tafsilotlar yanada aniqlashtirilishi, sifatiiy ko‘rsatkichlar alohida o‘z ifodasini topmog‘i lozim. Shuningdek, dastur va darsliklarni takomillashtirish, ularning metodik apparatini mukammallashtirish ham zaruriy choralardan hisoblanadi.

2. O‘quvchilar nutqiiy kompetensiyasidagi nomukammallik tajriba-sinov ishlarimiz davomida aniqlangan spontan hamda maxsus tashkil qilingan ta’lim shakllaridagi ob’ektiv va sub’ektiv omillarga bog‘liq bo‘lib, ularni bartaraf etishda ona tili fani o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

3. Lingvistik va kreativ kompetensiyalar tilning barcha nazariy hamda amaliy sathlarini o‘zaro aloqadorlikda ham og‘zaki, ham yozma savodxonlikni ta’minlash maqsadiga

yo‘naltirgan holda lingvistik tafakkurga, yangi til vaziyatlarida bilimva ko‘nikmalarni mustaqil qo‘llash tajribasiga ega bo‘lgan o‘quvchining integral shaxsiy fazilatlarini tarbiyalashni ko‘zlaydi.

4. Ona tilini o‘qitish bilan bog‘liq ta‘lim-tarbiya jarayonida samarali, sifatli natijaga erishmoq uchun oldindan tarbiyalanuvchilarga qanday kompetensiyalar singdirilishini oydinlashtirib olish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda fanga oid umumiy kompetensiyalarni ona tili predmetining mohiyati va o‘ziga xosligidan kelib chiqib, tayanch kompetensiyani shakllantirish asosiy vazifa sifatida qaralmog‘i lozim.

5. Shakllantirilayotgan fanga oid, shuningdek, umumiy kompetensiyalar ona tili ta‘limida ayni paytda ma‘naviy layoqatni shakllantirishga ham xizmat qilishi lozim. Chunki Sharqda qadimdan tarbiya har qanday ta‘limning pirovard maqsadi, xulosasi sifatida qarab kelingan va bu qarashning naqadar to‘g‘riligi asrlar davomida o‘z tasdig‘ini topgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Proceedings of the 12th International Congress of Linguists. Vienna, 1977 (ed. By Dressler W.) Meid W. – Innsbruck: Inst. Fir Sprachwissenschaft, 1978.–R.829.

2. Qodirov M., Ne‘matov H., Abduraimova M., Sayfullayeva R. Ona tili. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik.–Toshkent: Cho‘lpon, 2006.

3. Qodirov M., Ne‘matov H., Abduraimova M., Sayfullayeva R., Mengliyev B. Ona tili. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Cho‘lpon, 2019.

4. Nurmonov A. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. –Toshkent: SHarq, 2001.

5. Nurmonov A., Ziyodullaeva G. O‘quvchilarning til kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish muammolari // Ma‘rifat, 2014, 18 iyul.–B.9.

6. Nurmonov A., Xakimov M. Lingvistik tayanchning nazariy shakllanishi // O‘zbek til va adabiyoti, 2001, 4-son, – B. 54-58.

7. Mirqosimova M. O‘quvchilarda adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomillashtirish asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.

8. Muxitdinova X.S. O‘zbek tilini o‘qitishda uzluksizlikni ta‘minlashning ilmiy-metodik asoslari. Monografiya. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2008. – 162 b.